

Dan en want: hun functie en betekenis in zeventiende-eeuws taalgebruik.

Netty van Megen

PUBLICATIEDATUM 8 APRIL 2002

ARTIKELNUMMER 02.02

SAMENVATTING

Deze bijdrage laat zien dat lexicologen en grammatici in de loop van de tijd verschillende interpretaties hebben gegeven van functie en betekenis van de woorden *dan* en *want* in historische teksten. Die interpretaties betreffen grotendeels literair en ambtelijk taalgebruik. Dat maakt de vraag interessant naar functie en gebruik van *dan* en *want* in niet-literair taalgebruik. Het hier beschreven onderzoek geschiedt dan ook op basis van zeventiende-eeuwse brieven van mensen die niet gewoon waren de pen te voeren. Ik zal aantonen dat bepaalde veranderingen in functie en betekenis van *dan* en *want* anders gedateerd moeten worden. Bovendien wordt duidelijk dat het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* aanvulling behoeft van het voegwoord *dan* met een nevenschikkende functie.

SUMMARY

This article shows that in the course of time lexicologists and grammarians have assigned different interpretations of function and meaning to the Dutch words dan and want in historical texts. These interpretations mostly concern literary and official usage. This makes it interesting to know what the functions and meanings of dan and want are if these words are used in non-literary texts. The research described here takes place on the basis is based on seventeenth-century letters by people who were not used to wielding the pen. I will demonstrate that different dates must be assigned to certain changes in function and meaning of these words. Furthermore, it will become clear that the Woordenboek der Nederlandse Taal needs to be supplemented as far as the conjunction dan with a coordinated function is concerned.

INLEIDING

- (1) ick soude ul alle geleegentheijt wel schrijven, dan ick behoefde wel een boeck [24 vel] pampier¹

Dit schrijft Meijnneutien Meijders in 1672 aan haar echtgenoot Willem Luckasz in Batavia. Voor een hedendaagse lezer is de woordvolgorde in deze zin opvallend. Het is een samengestelde zin, verbonden door het zinslement *dan*. De eerste zin heeft de woordvolgorde van een hoofdzin. In een mededelende hoofdzin of een zelfstandige zin staat in modern Nederlands de persoonsvorm, hier *soude*, op de tweede plaats. Op de eerste zinsplaats staat het subject *ick*. In de tweede zin, ingeleid door *dan*, staat de persoonsvorm *behoefde* eveneens op de tweede zinsplaats. Als voegwoord heeft *dan* alleen een verbindende functie en geen zinsdeelfunctie. Het subject *ick* staat dan ook op de eerste zinsplaats. Maar fungeert *dan* hier wel als voegwoord? Als *dan* een onderschikkend verband uitdrukt, verwachten we de persoonsvorm *behoefde* achter in de zin. Een persoonsvorm achterin de zin is voor modern Nederlands kenmerkend voor bijzinnen, die een syntactische functie vervullen binnen een andere zin. En als *dan* als bijwoordelijke bepaling zou fungeren, dan heeft het een zinsdeelfunctie en neemt als zodanig de eerste zinsplaats in. In dat geval verwachten we de persoonsvorm volgend op die tijdsbepaling, op de tweede zinsplaats, de kenmerkende volgorde van een hoofdzin. Er zou dan echter inversie van subject en persoonsvorm moeten plaatsvinden.

De woordvolgorde in zin (1) roept dan ook twee vragen op: Lag de woordvolgorde in hoofd- en bijzinnen nog niet vast in de zeventiende eeuw? Kon *dan* een andere functie en betekenis hebben in een vroegere taalfase dan in modern Nederlands? Voor ik een antwoord op beide vragen tracht te geven wil ik aan de hand van een ander zeventiende-eeuws citaat aandacht vragen voor een vergelijkbaar vraagstuk.

- (2) versock om tuijs te komen soo radt als het mogelijk is, want wij seer nae ul verlange²

---

¹ De genummerde citaten zijn alle uit het briefencorpus. Hoofdletters en interpunctie ontbreken vrijwel geheel in de brieven. Voor de leesbaarheid heb ik komma's geplaatst. In een noot verwijs ik naar de signatuur van het Public Record Office (HCA) en naar mijn eigen kenmerk tussen haakjes: Sign. HCA 30/223 37368 (A21). Bij een tweede citaat uit dezelfde brief vermeld ik alleen mijn kenmerk.

² Sign. HCA 30/223 37368 (A8).

schrijft Leentien Cornelijs op 20 november 1672 aan haar zoon Cornelijs Jansz Camp. In hedendaags Nederlands verbindt het redengevend voegwoord *want* syntactisch twee gelijksoortige elementen, bijvoorbeeld twee hoofdzinnen. De tweede zinsplaats wordt in een mededelende hoofdzin ingenomen door de persoonsvorm. De eerste zinsplaats wordt meestal ingenomen door het subject, maar kan ook ingenomen worden door een ander zinsdeel. In de zin *ik drink graag een borrel* kan bijvoorbeeld op de plaats van het subject ook een tijdsbepaling staan, *'s avonds drink ik graag een borrel*, of een object, *een borrel lust ik iedere dag*. Steeds neemt de persoonsvorm de tweede zinsplaats in. Als de eerste zinsplaats wordt ingenomen door een ander zinsdeel dan het subject, komt dit subject achter de persoonsvorm te staan: er is inversie. Semantisch drukken voegwoorden een bepaald verband uit; zo geeft *want* de reden aan van wat in de voorafgaande zin is gezegd. Er kan ook een tegenstellend verband worden uitgedrukt zoals door *maar* en *of*. Zin (2) roept dezelfde vraag naar woordvolgorde in hoofd- en bijzin op als zin (1) en bovendien de vraag naar betekenis en functie van *want* in een vroegere taalfase.

Deze zinnen maken deel uit van mijn onderzoekscorpus dat bestaat uit persoonlijke brieven van en aan bemanningsleden van schepen van de West- en Oost-Indische Compagnie en van en aan Compagniesdienaren die in de West, de Oost en aan de Kaap de Goede Hoop verbleven in de tweede helft van de zeventiende eeuw.³ Tot de elite kunnen de brieven-schrijvers allerminst gerekend worden. In de brieven worden diverse beroepen genoemd zoals scheepstimmerman, botteliersmaat, konstapelsmaat, matroos en bootsgezel. Frijhoff & Spies menen dat de lees- en schrijfvaardigheid op dit sociale niveau van de grote massa van werklieden in loondienst, zeelieden, soldaten en knechten gering was. Deze groep was slechts voor éénderde gealfabetiseerd (Frijhoff & Spies 1999: 189,238). De brieven-schrijvers zullen dan ook weinig onderwijs genoten hebben. Aan het taalgebruik van 'gewone' mensen is nog nauwelijks wetenschappelijke aandacht besteed. Voor zover

---

3 Het Reprographics Department van het Public Record Office in Londen heeft kopieën van 50 brieven beschikbaar gesteld voor mijn onderzoek. De archieven van het High Court of Admiralty (de Legal Records) bevatten onder de nummers HCA 30/223 t/m HCA 32/1822 papieren van veroverde Nederlandse schepen tijdens de eerste drie Engelse oorlogen: van 1652 - 1654, van 1664 - 1667 en van 1672 - 1674.

zeventiende-eeuwse taaluitingen zijn beschreven, betreft het literair en ambtelijk taalgebruik van de 'groten' uit die eeuw.⁴

Omdat onze kennis van de zeventiende-eeuwse taal voor een belangrijk deel berust op het onderzoek van gedrukte teksten van de elite weten we niet of de gedane observaties ook gelden voor andere soorten van taalgebruik. Evenmin weten we wat de zeventiende-eeuwse taalgebruiker 'gewoon' vond. Wat we wel weten is dat het zeventiende-eeuwse Nederlands een vrij vaste woordvolgorde kende. Zonder daar hier verder op in te gaan, geldt ook voor de niet-literaire taaluitingen in de brieven de constatering van Van der Wal & Van Bree (1992:279) dat de bijzin steeds meer de volgorde krijgt met de persoonsvorm aan het eind. 'De belangrijkste regels van de syntaxis van het moderne Nederlands lagen in de 17de eeuw reeds vast of vrijwel vast', constateert ook Damsteegt (1973:72). Hij doelt daarbij op de vaste plaats van subject en persoonsvorm in hoofd- en bijzin. In een reactie op Damsteegt blijkt dat Koelmans deze constatering te stellig vindt. Hij wijst op de mogelijkheid in het zeventiende-eeuws om in een hoofdzin subject en persoonsvorm van elkaar te scheiden door bijvoorbeeld een tijdsbepaling of het ontkennende element *en* (Koelmans 1975,126). Met dergelijke distributievervalsingen onderscheidt het zeventiende-eeuws zich dan wel van het moderne Nederlands, maar dat doet mijns inziens niets af aan het gegeven van een steeds vaster wordende hoofdzinsstructuur. Ik ga dan ook uit van een vaste woordvolgorde in hoofd- en bijzin en concentreer me op de beantwoording van de vraag naar functie- en betekenisomstandigheden van *dan* en *want* in niet-literair zeventiende-eeuws taalgebruik.

Bij de beschrijving van taalverschijnselen in historische teksten blijkt dat woorden in een vroegere periode een andere betekenis konden hebben. Ook zijn woorden in de loop van de geschiedenis soms van woordklasse veranderd. Daarmee veranderde ook hun syntactische valentie, de manier waarop deze woorden met andere woorden konden worden verbonden. Juist die wisseling van woordklasse kan tot problemen leiden bij de beschrijving en analyse van zinnen in historische teksten. In de volgende paragraaf wil ik laten zien hoe in woordenboeken en taalkundige studies de woorden *dan* en *want* in hun verschillende betekenissen en functies zijn beschreven. In het eerste gedeelte concentreer ik me op de

---

⁴ Het taalgebruik binnen deze circuits is gedocumenteerd in het *Woordenboek der Nederlandsche taal* (WNT) en beschreven in studies van onder anderen Van Helten (1881), Overdiep (1931-1935), Weijnen (z.j.), Damsteegt (1981), Koelmans (1975, 1997, 2001) en Burrige (1993). Over het gebruik van conditionele bijzinnen in niet-literaire teksten is onlangs gepubliceerd (Van Megen 2001).

wijze waarop in de belangrijkste woordenboeken *dan* wordt beschreven. Daarop volgt mijn commentaar, gekoppeld aan de betreffende taalkundige studies, en vervolgens geef ik een aantal citaten uit mijn brievenkorpus. In het tweede gedeelte besteed ik aandacht aan *want*, de vakliteratuur hierover en mijn commentaar daarop, gevolgd door citaten met *want* uit de brieven. In een afsluitende alinea vat ik mijn bevindingen samen.

DAN IN DE VAKLITERATUUR

Bij onderzoek naar taalverschijnselen in zeventiende-eeuwse teksten is het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (WNT) het meest volledige naslagwerk over de taalfase vanaf 1500. Het eerste deel verscheen in 1882, het 29ste, tevens laatste deel, in 1998. In dat tijdsbestek van meer dan een eeuw hebben vele redacteurs een bijdrage geleverd. Het is evident dat in zo'n lange periode steeds meer taalmateriaal ter beschikking is gekomen. Om dat te verwerken wordt dan ook gewerkt aan een herziening van het WNT. Ook het *Middelnederlandsch Woordenboek* (MNW) is een geschikte bron. We treffen hierin vele woorden aan die in het zeventiende-eeuws nog met dezelfde betekenis voorkomen.

Het MNW onderscheidt het bijwoord en het voegwoord *dan*. Opent het bijwoord *dan* de zin, dan volgt direct daarna de persoonsvorm: *Dan quam dander met geweld*. Eveneens onder 'bijwoord' plaatst het MNW de functie van *dan* als voegwoordelijk bijwoord.

Voegwoordelijke bijwoorden leggen een logisch verband tussen twee zinnen of delen van zinnen, net als nevenschikkende voegwoorden. Hun betekenis is niet helemaal hetzelfde: vaak hebben ze een versterkend element. Dit blijkt hieruit dat ze met nevenschikkende voegwoorden gecombineerd kunnen worden.⁵ Een voegwoordelijk bijwoord als *niettemin* heeft bijvoorbeeld een tegenstellend verband: *Hij is oud, maar niettemin goed ter been*. Met *bovendien* is het verband aaneenschakelend: *Hij is te oud om mee te gaan. Bovendien is hij ziek*. Het MNW noemt dit laatste verband 'voortgang in de redenering' en vergelijkt de betekenis van *dan* als voegwoordelijk bijwoord met *nu*: *Ghi waert mi ghorsam..., waeromme so soudic u dan slaen*.

Het MNW noemt daarnaast de functie van *dan* als onderschikkend voegwoord na een comparatief: *De werelt en es no meer no min [minder] dan de hemel*. Die functie heeft *dan*

ook na allerlei woorden met een comparatieve betekenis, zoals *anders*. Eveneens fungeert *dan* onderschikkend na een ontkennend woord als *niets* en *niemand*, waarbij *dan* de betekenis *behalve* heeft: *So en es hier niemene dan wi*. Het MNW laat zien dat het Middelnederlands met dit *dan* in de betekenis *behalve* een vrijere constructie toelaat dan in modern Nederlands. De uitzondering kan namelijk van een andere soort zijn dan het vooropgestelde geval, zodat het Middelnederlandse *dan* in hedendaags Nederlands moet worden weergegeven door *maar*, *maar alleen*: *Hine gaf u weder gout no scat, dan hem berouden sine sonden*. Volgens het MNW hebben we dit *dan* in de zin van *maar* nog over: *Hij wilde wel, dan de omstandigheden beletten hem*.

In 1916 verscheen deel III van het WNT onder redactie van Knuttel, met daarin het lemma *dan*. Het WNT onderscheidt het bijwoord en het voegwoord *dan*. Bij tegenstellende zinnen staat het bijwoord *dan* altijd op de eerste zinsplaats met als gevolg inversie van subject en persoonsvorm. Het WNT onderscheidt een beperkende tegenstelling zoals in het citaat: *De ongelukkige vrouw dorst niet opzien. ...Dan, zij bezag haar lijdende kind en schepte moed*. De betekenis van *dan* is in dat geval vergelijkbaar met *evenwel*. Het bijwoord *dan* kan ook gebruikt worden ter inleiding van een zuivere tegenstelling; de betekenis is dan 'maar': *Een proper man is geen man, dan een manneken*. De functie voegwoordelijk bijwoord wordt niet genoemd. Die functie past overigens wel bij de betekenisomschrijving in het WNT: '[bijwoord] met min of meer aaneenschakelende kracht, om een onderbroken gedachtengang weer op te nemen', met als citaat: *De natuur dan baardt den Dichter, de kunst en 't onderwys voeden hem op*.

Evenals in het MNW vinden we in het WNT de functie van *dan* als onderschikkend voegwoord na een comparatief, na allerlei woorden met de betekenis van een comparatief, zoals *anders*, en na een ontkennend woord, zoals *niets* en *niemand*, waarbij *dan* de betekenis *behalve* heeft. Als laatste noemt het WNT het gebruik van het voegwoord *dan* 'ter inleiding van het tweede lid eener tweeledige afhankelijke vraag' met als citaat: *Het geschil of al het groen van dezelfde hoogte zijn zoude dan of men de randen wat ligter zoude maaken*. Of we hier met een onderschikkend dan wel nevenschikkend voegwoord te maken hebben, vermeldt het WNT niet.

---

5 Algemene Nederlandse Spraakkunst. 1997, 462.

COMMENTAAR

De verschillende interpretaties van lexicologen over de betekenis en gebruikswaarde van *dan* in historische teksten blijken discutabel. Dat geldt ook voor de interpretaties in de vakliteratuur, waarop ik hier mijn commentaar zal geven.

Zowel in het MNW als in het WNT zien we citaten die het aannemelijk maken dat het voegwoord *dan* niet alleen een onderschikkend verband kan uitdrukken. In deze woordenboeken wordt dit andere verband echter niet als zodanig benoemd. Het antwoord op de vraag naar functie en betekenis van *dan* in historische teksten kan men voor een groot deel vinden in de structuur van de zin. Zoals ik in de inleiding heb opgemerkt, ga ik uit van een vaste woordvolgorde in hoofd- en bijzin.

In zijn observatie en beschrijving van de woordvolgorde in Middelnederlandse bijzinnen heeft Van der Horst al laten zien dat het niet eenvoudig is om te beslissen of we met een hoofd- of een bijzin van doen hebben. Als zinnen ingeleid worden door woorden als *dan*, die vanuit een hedendaags standpunt zowel onderschikkend voegwoord als bijwoord kunnen zijn, dan kan de woordvolgorde houvast geven. Van der Horst formuleert de hypothese dat afwezigheid van inversie bijzinskenmerk is (Van der Horst 1986:25): In een hoofdzin volgt inversie van subject en persoonsvorm na *dan*; in een bijzin niet. Die woordvolgorde is een aanwijzing voor de interpretatie van functie en betekenis van *dan*. In het eerste geval fungeert *dan* als bijwoord, in het tweede geval als onderschikkend voegwoord.

Niet als onderzoekscorpus, maar als springplank naar die hypothese maakt Van der Horst gebruik van materiaal uit het MNW. Op één enkele uitzondering na, past *dan* geheel binnen het gevonden patroon. Die uitzondering is de zin die hierboven al door mij genoemd werd: *Hine gaf u weder gout no scat, dan hem berouden sine sonden*. Het MNW plaatst dit citaat bij het onderschikkend voegwoord. Van der Horst vraagt zich af of deze zin dan een uitzondering op het verwachte patroon vormt. Hier staat immers het subject, *sine sonden*, na de persoonsvorm, terwijl afwezigheid van inversie juist bijzinskenmerk is. Hij schrijft de inversie in dit citaat toe aan *hem*. Kennelijk denkt Van der Horst aan vooropplaatsing van het object *hem* waardoor de persoonsvorm niet op de laatste zinsplaats staat. Hij komt dan ook tot de conclusie dat *dan* hier als nevenschikkend voegwoord fungeert: '*Dan* als nevenschikkend voegwoord met de betekenis *maar* is geen onbekende in de Nederlandse taalgeschiedenis' (Van der Horst 1986: 25). Literatuurverwijzing ontbreekt hier bij Van der

Horst, zodat toetsing van deze functieverandering van *dan* niet mogelijk is. Pas in 1997 verschijnt de eerste verwijzing naar Burridge (1993) in *Geschiedenis van de Nederlandse taal* (1997:427).

Dat in de bovenstaande zin *dan* nevenschikkend fungeert is volgens mij duidelijk. De vraag blijft waarom het MNW dit citaat bij onderschikkende voegwoorden plaatst. Bij de betekenis - *maar alleen* - die het MNW aan *dan* geeft, ligt plaatsing bij voegwoordelijke bijwoorden immers meer voor de hand.

Een vrij recente studie naar de plaats van de persoonsvorm in historische teksten is het zojuist al genoemde boek *Syntactic change in Germanic. Aspects of language change in Germanic* van Burridge (1993). Anders dan de titel wellicht doet vermoeden bestaat haar onderzoekscorpus uit teksten uit de Nederlanden. Hoewel de ondertitel *with particular reference to Middle Dutch* luidt, beslaan de onderzochte Brabantse en Hollandse teksten de periode 1300 - 1650. Omdat Burridge deels ook zeventiende-eeuwse teksten⁶ in haar onderzoek betreft, zijn haar bevindingen hier van belang. Centraal in deze studie staan enkele woordvolgordeverschijnselen die tot op de dag van vandaag een rol spelen in discussies over de syntactische ontwikkeling van het Middelnederlands. Haar uitgangspunt hierbij is het traceren van mogelijke veranderingen in de plaats van de persoonsvorm in hoofd- en bijzin. Dat daarbij de grammaticale status van voegende elementen een rol speelt is evident. En juist voor de vaststelling van de grammaticale status van bijvoorbeeld *dan* speelt de woordvolgorde zo'n grote rol: 'Without access to native speaker intuitions and prosodic information and without a fixed identifying word order, it is simply not possible to know the grammatical status of many of these linking elements' (Burridge 1993:34). Zij meent dat in het MNW de indruk wordt gewekt dat de functie van *dan* in het Middelnederlands duidelijk was: bijwoord of onderschikkend voegwoord. Burridge vindt in haar literaire en ambtelijke teksten in de periode tot de tweede helft van de zestiende eeuw de typerende inversie van subject en persoonsvorm na *dan*, in de functie van bijwoord, op de eerste zinsplaats. Vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw en in de zeventiende eeuw gebeurt er echter iets opmerkelijks. Dan verschijnen in haar teksten plotseling vele voorbeelden van zinnen waarin die verwachte inversie uitblijft: (...). *Dan ik hebbe in seecker geschrijfte ghevonden de namen vande eerste fondeerders ende stichters der selver.*

Burridge refereert hier aan Van der Horst, die in de literatuur als enige de functie van *dan* als nevenschikkend voegwoord noemt. Anders dan Van der Horst, die het verschijnsel slechts opmerkt, zoekt Burridge naar een mogelijke verklaring. Zij zoekt die in de invloed die de Duitse wetenschappelijke taal op het Nederlands van geleerden had tijdens de zestiende en zeventiende eeuw. Het Duitse *denn* (want) zou meer prestige hebben gehad en tijdelijk, misschien alleen in de geschreven taal, zijn geleend (Burridge 1993:34,35).

Het zou voor mijn onderzoek van belang zijn geweest als Burridge had aangegeven of en hoe vaak in haar zeventiende-eeuwse teksten het nevenschikkende *dan* is opgetreden. Ze geeft echter slechts één middenzestiende-eeuws citaat met de toevoeging dat deze functie van *dan* 'become[s] quite usual' (Burridge 1993:35). Dat de nevenschikkende functie van *dan* pas in de tweede helft van de zestiende eeuw optreedt, kan verklaren waarom het MNW *dan* als zinsverbindend nevenschikkend voegwoord niet heeft opgenomen; het MNW is een inventaris van de woordenschat tot 1500. Van der Horst geeft echter, zoals we zagen, een citaat uit het MNW, dus van vóór 1500, waarin *dan* optreedt als zinsverbindend nevenschikkend voegwoord:⁷ *Hine gaf u weder gout no scat, dan hem berouden sine sonden*. Het MNW plaatst dit citaat, zoals we zagen, bij de onderschikkende voegwoorden.

Het MNW geeft meer discutabele interpretaties. Ter illustratie nog een citaat uit het MNW: *Gijne zijt so niet tonder[onderworpen], dan gij hebbet noch seventich duserent man*.⁸ Dit *dan* in de zin van *maar alleen* hebben we volgens het MNW in modern Nederlands nog over: *Hij wilde wel, dan de omstandigheden beletten hem*.⁹ Het MNW interpreteert *dan* hier als onderschikkend voegwoord in de betekenis van *maar* t.w. *maar alleen, slechts*. Hoewel inversie ontbreekt kunnen we ons ook afvragen of *dan*, volgens het MNW hier vergelijkbaar met *slechts*, niet als voegwoordelijk bijwoord fungeert. Diezelfde uitleg vinden we ook bij

---

6 Hollandse zeventiende-eeuwse teksten van: Van Beverwyck (1641), Van den Vondel (1650), Hooft (1645-1647), Bontekoe (1645), De Fyne (1659) en Blankaart (1698).

7 Het is opmerkelijk, dat Van der Horst in 1986 aannemelijk maakt dat in dit citaat van vóór 1500 *dan* als nevenschikkend voegwoord fungeert, terwijl hij in *Geschiedenis van de Nederlandse taal* (1997:427), refererend aan het onderzoek van Burridge, zonder enige kanttekening opmerkt, dat dit gebruik ontstaan is in de zestiende eeuw. Het is minstens zo opmerkelijk dat Burridge op haar beurt refereert aan Van der Horst, die de nevenschikkende functie van *dan* ziet in een citaat van vóór 1500 terwijl deze functie volgens Burridge voor het eerst optreedt in de tweede helft van de zestiende eeuw.

8 Een reviewer van neerlandistiek.nl wees terecht op de vreemde combinatie van 'maar alleen', 'slechts' met zo'n groot getal: *seventich duserent man*. Moet men *dan* hier niet interpreteren als het moderne 'want' (Duits 'denn'), was daarbij de vraag. Dichter bij de interpretatie van het MNW staat de betekenis 'nochtans', waardoor het tegenstellend verband bewaart blijft dat ook wordt uitgedrukt door 'maar'. Ook in het briefencorpus komt een zin (20) voor, waarin 'want' de voorkeur verdient boven een interpretatie van *dan* als 'maar'; in die zin wordt duidelijk redengevend verband uitgedrukt.

taalkundigen die zeventiende-eeuwse taaluitingen hebben beschreven. Zo merkt Overdiep op dat inversie vermeden wordt na een door een pauze afgescheiden woord, bijvoorbeeld na oorspronkelijk afgescheiden uitroepen of terugverwijzende bijwoorden: *Nochtans de jaren loopen* en *Dan tis voor de noble baazen*. De bijwoorden vormen geen 'aanloop'¹⁰ in de zin; ze hebben zelf de waarde van een zin. Dat is de reden dat er geen inversie volgt, meent Overdiep (1931: 13,14). Ditzelfde zien we in modern Nederlands bij voegwoordelijke bijwoorden die intonatief van de rest van de zin gescheiden zijn door een korte pauze: *Immers, de meeste politici zijn bang voor gezichtsverlies* (ANS 1997: 463). Omdat de komma, de pauze, in het voorbeeld van Overdiep ontbreekt, maar er evenmin inversie optreedt, is het ook mogelijk dat in zijn citaat *dan* fungeert als nevenschikkend voegwoord vergelijkbaar met *maar*. In de eerder genoemde zin *-Hine gaf u weder gout no scat, dan hem berouden sine sonden-* kan *dan* geïnterpreteerd worden als onderschikkend voegwoord, als nevenschikkend voegwoord en als voegwoordelijk bijwoord met de betekenis *daarentegen*, *echter*. Voor die laatste mogelijkheid geeft in modern Nederlands de interpunctie, een komma, uitsluitel. Historische teksten hebben echter dikwijls een andere wijze van interpungeren.

In het Middelnederlands kon *dan* niet alleen als onderschikkend voegwoord, maar eveneens als nevenschikkend voegwoord fungeren. Het MNW noemt de nevenschikkende functie niet. De gegeven citaten maken echter wel een nevenschikkende interpretatie mogelijk. Het WNT geeft evenmin de nevenschikkende functie van *dan*. Citaten waarin *dan* gebruikt wordt ter inleiding van een zuivere tegenstelling, plaatst het WNT onder de functie bijwoord. Zo fungeert *dan* als bijwoord in het citaat *Een proper man is geen man, dan een manneken*. Los van de wat merkwaardige inhoud van dit citaat zouden we ook hier kunnen spreken van een tegenstellend verband dat uitgedrukt wordt door het nevenschikkend voegwoord *dan*, vergelijkbaar met 'maar'. Omdat we hier te maken hebben met een samentrekking die op meer dan één manier op te lossen is kan de woordvolgorde geen uitsluitel geven. Zo kan *dan* de functie hebben van tegenstellend nevenschikkend voegwoord: *Een proper man is geen man, dan* (maar) [*een proper man is*] *een manneken*. Eveneens is een interpretatie als voegwoordelijk bijwoord mogelijk: *Een proper man is geen*

---

9 Deze opmerking van Verdam dateert uit een tijd waarin een dergelijke constructie nog acceptabel was; dat geldt niet voor de huidige standaardtaal.

10 Onder aanloop verstaat Overdiep de elementen op de eerste zinsplaats. In de ANS staat aanloop voor de elementen die vóór de eerste zinsplaats staan (ANS 1997:1229).

man; dan (slechts) *een manneken [is hij]*. Het is overigens opvallend dat alle gegeven citaten in het WNT waarin *dan* gebruikt wordt ter inleiding van een zuivere tegenstelling, samentrekkingen op zinsniveau zijn. Dit maakt de interpretatie niet eenvoudig.

Al noemt het WNT de nevenschikkende functie van het voegwoord *dan* niet, toch was het in deze functie, met de betekenis 'maar', net als in het Middelnederlands geen onbekende in het zeventiende-eeuws. In taalkundige studies wordt hieraan niettemin relatief weinig aandacht besteed. Waar dat wel is gebeurd, blijkt dat auteurs van wie het taalgebruik is beschreven slechts spaarzaam gebruik maakten van de mogelijkheid om zich te bedienen van *dan* als nevenschikkend voegwoord. Weijnen ([z.j.]:110) geeft vindplaatsen bij Huygens en Hooft, maar Van Helten (1881:159), die zich in zijn onderzoek vrijwel uitsluitend op taalkundige analyses van teksten van Vondel toelagde, vond bij deze auteur geen voorbeelden van nevenschikkend gebruik van *dan*.

Bij de interpretatie van *dan* als bijwoord, onder- of nevenschikkend voegwoord biedt de woordvolgorde in de zin houvast. Ook de interpunctie kan hierbij behulpzaam zijn. Dit blijkt ook in de briefwisseling van Hooft, zoals die is uitgegeven door Van Tricht. In deze uitgave heeft Van Tricht strikt Hoofts interpunctie gevolgd (Van Tricht 1976:54). Op 3 april 1607 schrijft Hooft aan Hendrick de Keizer: *De veersen worden gesproken van het vrouwenbeeldt. Dan men saller licht elders beter becomen.*¹¹ Van Tricht vertaalt dit *dan* met *evenwel* (Van Tricht 1976: 89,90). In zijn interpretatie fungeert *dan* hier als voegwoordelijk bijwoord. Als we ons houden aan de woordvolgorde in de zin en bovendien aan de interpunctie, dan is er mijns inziens veel voor te zeggen dit *dan* te interpreteren als nevenschikkend voegwoord, vergelijkbaar met 'maar'. Deze interpretatie wordt onderstreept door een andere zin in diezelfde brief. Hooft schrijft: *Evenwel moet ick UE believeen, ...* Na *evenwel* volgt inversie van persoonsvorm en onderwerp. Na *dan* volgt geen inversie; evenmin heeft Hooft hier een komma geplaatst.

De verschillende interpretaties van lexicologen en grammatici van de betekenis en gebruikswaarde van *dan* zijn gebaseerd op het gebruik van dit zinselement in grotendeels

---

11 Hooft zendt een opschrift van twee versregels (veersen) voor de steen boven de poort van het spinhuis. Dit was hem gevraagd door de Amsterdamse bouwmeester en beeldhouwer Hendrick de Keizer. De steen verbeeldde een vrouwenfiguur (het vrouwenbeeldt). Hooft voegt daar bescheiden aan toe, dat iemand anders die veersen misschien beter dan hij zou kunnen maken (Van Tricht 1976:90).

literaire en ambtelijke historische teksten. Dat maakt de vraag interessant op welke manier *dan* voorkomt in het niet-literaire taalgebruik van het briefencorpus.

DAN IN HET BRIEVENCORPUS

In de brieven komt een groot aantal zinnen met *dan* voor. In de meeste gevallen is de betekenis en functie van dit zinselement eenvoudig te interpreteren. Dat geldt vooral voor die functies zoals die ook beschreven zijn in het WNT. Zo zien we in 21 zinnen *dan* optreden als bijwoordelijke bepaling. Meestal fungeert in deze zinnen het bijwoord als tijdsbepaling. In het merendeel van de gevallen neemt de bijwoordelijke bepaling niet de eerste zinsplaats in:

- (3) want gerrit harmesen seijt, soo dra als ije weer tuijs komt dat hij u dan sou lichten [op een ander schip plaatsen]¹²

Bij de betekenis van dit *dan* past de omschrijving die het WNT geeft: op dat toekomstig tijdstip, op het toekomstig of geregeld terugkerend tijdstip dat uit het verband blijkt. In slechts drie zinnen zinnen staat *dan* als tijdsbepaling op de eerste zinsplaats. Een voorbeeld:

- (4) nou en wete yck nyet offe het daer [in Batavia] ael beter soude wesen, maer daen souden wy dye laest maelkaenderen waet helpen dragen¹³

In zeven zinnen staat *dan* op de eerste zinsplaats, met de betekenis zoals het WNT omschrijft: *dan* geeft te kennen dat de inhoud van een zin slechts waar is of werkelijkheid wordt, indien of wanneer aan zekere in een andere zin genoemde voorwaarde wordt voldaan:

- (5) als ick maer te vreden ben, dan is het alles wel¹⁴
(6) steurt mijn oock wat mois en wat catoen, dan sulle wij sien dat wij een ostiniensvaerder toe een man heb¹⁵

---

12 Sign. HCA 30/226 part II 37368 (1a): Trijntje Batens aan echtgenoot Hendrick Batens, 10 november 1664.

13 Sign. HCA 30/223 37368 (A7): Aefyen Segers aan echtgenoot Pyeter Eversen, 8 november 1672.

14 (A7)

15 Sign. HCA 30/223 37368 (B15): letien Jans aan echtgenoot Aerien Iacopsen, 2 november 1672.

Het zijn vooral deze zinnen waarin *dan* de eerste zinsplaats inneemt, die interessant zijn. In die positie kan het woord immers tot verschillende interpretaties leiden. In de bovenstaande citaten is de functie en betekenis van het zinslement *dan* op de eerste zinsplaats eenvoudig te duiden. In alle gevallen heeft het een zinsdeelfunctie en niet slechts een voegende functie. De woordvolgorde geeft uitsluitel: *dan* veroorzaakt inversie van subject en persoonsvorm.

In het brieven corpus komt eveneens een aantal zinnen voor waarin de woordvolgorde alleen niet voldoende is om tot de interpretatie van functie en betekenis van *dan* te komen.

Meestal is het in die gevallen niettemin eenvoudig *dan* te interpreteren. Dat geldt in zinnen als:

- (7) ick en weet tegenwoordich niet anders te schrijven dan sijt van mijn hartelijck gegroet¹⁶
- (8) want waer dat jck mij wend of keer ick mis ul tegenwoodigheyt die welke mij beter aengenaem was dan al het goet van de weerelt¹⁷

Het is de functie van *dan* als onderschikkend voegwoord, zoals het WNT die geeft na een comparatief, na allerlei woorden met de betekenis van een comparatief, zoals *anders*, en na een ontkennend woord, zoals *niets* en *niemand* waarbij *dan* de betekenis *behalve* heeft.

Diezelfde functie zien we in zinnen als:

- (9) voorts heb ick u niet meer te schrijven dan dat ick u beveel onder de bescherminge des alderhooghste¹⁸
- (10) en wete vorder niet veel te adviseren dan dat de burgers alhier alle noch niet in volcomen gerustheijt sijn¹⁹

In beide zinnen fungeert *dan* als onderschikkend voegwoord, vergelijkbaar met *behalve*. Dat *dan* gevolgd wordt door *dat* correspondeert met de regel zoals we die ook in modern Nederlands kennen: De voegwoordelijke uitdrukking *behalve dat* leidt bijwoordelijke bijzinnen

---

¹⁶ Sign. HCA 30/226 pt.1 28538 (3a): Maria Jans Engelrave aan echtgenoot Claes Jacobse, 12 maart 1664.

¹⁷ Sign. HCA 30/223 37368 (A19): Lintien Leenders aan echtgenoot Adriaen van Boort, 10 november 1672.

¹⁸ (1a).

¹⁹ Sign. HCA 30/223 37368 (B17): Otto Hinloopen aan zijn broer Tijs, 30 november 1672.

in. *Behalve* verbindt geen zinnen maar uitsluitend constituenten die uit één of meer woorden bestaan.²⁰ We zien dit ook in de zeventiende-eeuwse brieven:

(11) voors soo weet ick, mijn bemende man, niet meer te schriuen dan genacht [goede nacht] van al de goede vrienden²¹

In enkele zinnen is de interpretatie van *dan* minder eenvoudig. Dit geldt voor een aantal zinnen met *dan* die voorafgegaan worden door een elliptische zin. Deze elliptische zin, die door de brieven-schrijvers als een soort afscheid-formule gehanteerd wordt, verschijnt in verschillende bewoordingen:

(12) niet meer op dit pas dan sy gegroet van vader ende moeder²²

(13) voort gheen meer op het pas dan sijt hartelijck gegroet van my, ul huijsvrou, met ul soontien ende mijn vrienden ende uwe vriende²³

(14) niet meer op dat²⁴ pas dan ick wens u, min bemind lief, hondert dusent g[o]ede nacht²⁵

Deze formule *op het/dit pas* is een plaats- of tijdsbepaling: op deze plaats, op dit ogenblik. Bij de eerste twee citaten wordt de imperatiefzin ingeleid door het onderschikkend voegwoord *dan*, na de comparatief *meer*. In het laatste citaat echter wordt de elliptische zin gevolgd door *dan* en een zin waarin de persoonsvorm op de tweede plaats staat. *Dan* fungeert hier blijkbaar niet als onderschikkend voegwoord. Er zou dan immers bijzinsvolgorde moeten zijn. Deze zin is geen uitzondering. In het brieven-corpus komen meer zinnen voor waarin na *dan* een zin volgt met de woordvolgorde van een hoofdzin:

(15) en ick, ul huijsvrou grietien matijs, en weet mijn zeer lieve man erassemus durcksen niet meer te schrij[ven] dan ick beveil ul den alderhoogste in zijn bescherminghen²⁶

---

20 ANS 1997: 565.

21 (A19).

22 Sign. HCA 30/223 37368 (A13): Teetgjen Roosterman aan zoon Francois Roosterman, 8 september 1672.

23 (A21).

24 Het gebruik van *dat* in plaats van *dit* is een 'verkeerd' gebruik van het voornaamwoord door deze brieven-schrijver.

25 Sign. HCA 30/223 (A18): Albertjen Olefs aan geliefde Jan Pietersoon Brunvis, 8 december 1672.

26 Sign. HCA 32/1822 pt2 (23a): Grietien Matijs aan echtgenoot Erasmus Durcksen, 11 november 1664.

Na een comparatief, hier *meer*, fungeert *dan* als onderschikkend voegwoord. We zien echter na het voegwoord het subject *ick* op de eerste zinsplaats en de persoonsvorm *beveel* op de tweede plaats. *Dan* is hier niet vergelijkbaar met 'behalve', dat eveneens een bijzin inleidt. Twee hoofdzinnen zijn hier nevenschikkend verbonden door *dan*.

Van de formulering *ick weet niet meer te schrijven* maken de brieven schrijvers veelvuldig gebruik. Evenals de afscheidsformule *niet meer op dit pas* beschouw ik die taaluiting als een formule. Deze verschijnt in verschillende bewoordingen:

- (16) voort soo is min schriuen niet veel besonder dan ick laet ul, min eerweerdichste lief, weeten als dat ul broeder getrouwt is²⁷
- (17) en voors soo weeten wij ul nijet veel sonders te schrijeven dan wij laeten ul weeten als dat het hijer heel slecht uijt sijet met het oorloch te land ijs²⁸
- (18) en voors soo weet ijck ul moeder ul nijet veel sonders te schrijeven dan ijck wens ul dees heeren seegen en een gelock en een behouden reijs²⁹

Opvallend hierbij is dat na het voegwoord *dan* de zinnen de woordvolgorde van een hoofdzin hebben met de persoonsvorm op de tweede zinsplaats. Het is de vraag welk verband er is tussen de formulezin en de erop volgende zin. Syntactisch worden beide zinnen weliswaar met elkaar verbonden door *dan*, semantisch is er een tegenstelling. Er wordt juist wel iets bijzonders verteld. In het eerste citaat vertelt Albertjen Olefs haar geliefde Jan Pietersoon Brunvis niet alleen dat zijn broer getrouwd is, maar bovendien met *een Sardamer vroumens*. Volgens de vrienden zitten ze daar niet op haar te wachten, *want die Sardammers die seggen dat sij een onbesturven wedu is...Het seggen dat is daer haer man noch leeft*. Ditzelfde geldt voor het tweede citaat waarin Antijen Vlijps haar zoon Knelijes Engelsz Kamp laat weten dat het land in oorlog is. Ze schrijft dat bovendien *twee lans kappeteijens doot schoten ben en heel hope slechte maets soo dat het heel slecht ijs*. Het derde citaat komt uit dezelfde brief waarin ze hem, ingeleid door dezelfde formule, een behouden reis wenst. In alle drie de zinnen wordt het contrast tussen de formulezin en de erop volgende zin syntactisch uitgedrukt door het tegenstellend nevenschikkend voegwoord *dan*, vergelijkbaar met maar.

---

27 (A18).

28 Sign. HCA 30/223 37368 (A24); Antijen Vlijps aan zoon Knelijes Engelsz Kamp, 4 november 1672.

29 (A24).

Een bijzondere verschijningsvorm van *dan* zien we in het volgende citaat:

- (19) den wij moeten dije heer hertelijck bijdde [bidden] dat dije wijl geven dat dije veijant weeder terug mach keeren³⁰

In het zeer regelmatige handschrift staat duidelijk *den* en niet *dan*. Mogelijk is dit niet meer dan een verschrijving, maar het zou ook een voorbeeld kunnen zijn van het door Burridge gesuggereerde gebruik van *dan* onder invloed van het Duitse *denn*. De woordvolgorde van de hoofdzin maakt duidelijk dat *den/dan* fungeert als nevenschikkend voegwoord.

Soms geeft de interpretatie van *dan* syntactisch geen moeilijkheid, terwijl semantisch de aard van het uitgedrukte verband niet logisch lijkt. Zo schrijft Jaecob Lievius aan zijn neef Wollem Lievius dat hij blij is dat zijn neef het zo goed maakt in Batavia. Hij vervolgt:

- (20) en ick wenste wel dat ick daar oock al bij ul was dan het is hier soo sleght als het kan³¹

Het voegwoord *dan* verbindt hier twee syntactisch gelijksoortige taalelementen. Beide zinnen hebben de woordvolgorde van een hoofdzin met de persoonsvorm op de tweede plaats. Op grond daarvan is het duidelijk dat *dan* fungeert als nevenschikkend voegwoord. De toevoeging 'vergelijkbaar met maar' moet hier echter achterwege blijven. *Dan* drukt in deze zin geen tegenstellend maar een redengevend verband uit. De betekenis van *dan* is vergelijkbaar met *want*.

Veel duidelijker is de functie van *dan* als tegenstellend nevenschikkend voegwoord vast te stellen in de brief die Aefyen Segers aan haar echtgenoot Pieter Eversen schrijft:

- (21) waent het vaelt my so swaer te dragen yen desen tyet, waent yck nyet en mense en heben dye my en troestych woert gef / dan yck mach met recht wel seggen vader en moeder hebben my verlaten, maer ghy o godt syt myn schelt en heel myen troest³²

De schrijfster klaagt dat deze tijd haar zwaar valt, omdat ze niemand heeft die haar troost. Haar ouders hebben haar verlaten, maar zij mag met recht wel zeggen dat God haar troost

---

30 (A24).

31 Sign. HCA 30/223 37368 (A15); Jaecob Claasz Lievius aan zijn neef Wollem Lievius, 4 november 1672.

is. *Dan* functioneert nevenschikkend, het verbindt twee hoofdzinnen en is vergelijkbaar met het tegenstellend voegwoord 'maar'. Dit citaat laat niet alleen twee verschijningsvormen zien van een tegenstellend nevenschikkend voegwoord: *dan* en *maer*; het vraagt ook aandacht voor een ander zinslement, het voegwoord *want*.

WANT IN DE VAKLITERATUUR

In het MNW worden acht kolommen gewijd aan *want*. In het Middelnederlands kon *want* (*went*, *wante*) een voegwoord, bijwoord en voorzetsel zijn. Als voorzetsel had het de betekenis *tot* en werd gevolgd door een ander voorzetsel als *in* en *aan*: *Dat ic u ghehorsam wil wesen went ane mine doot*. Het MNW noemt bij *want* als voegwoord de term 'nevenschikking' niet; wel de omschrijving 'verzwakte opvatting' met de betekenis 'immers', 'namelijk' en 'toch'. Vervolgens wordt opgemerkt dat hetgeen door *want* verklaard wordt, of waarvan de reden opgegeven wordt, bij modern Nederlands *want* altijd vooraf gaat wat in het Middelnederlands bij *want* geen vereiste is, evenmin als bij *omdat* in modern Nederlands. Ook heeft de zin na *want* in modern Nederlands steeds de constructie van een hoofdzin, in het Middelnederlands niet altijd. Het MNW geeft een aantal citaten met de typerende hoofdzinsvolgorde zoals we die ook in modern Nederlands kennen: *Die coninghinne van Saba quam tote Salomoen, want si vernam van sire groter wijsheit mare*. Het MNW interpreteert *want* hier dus in de betekenisopvatting *immers*, *namelijk* of *toch*. Er zijn geen citaten waarin *want* twee bijzinnen nevenschikkend verbindt.

In de meeste citaten fungeert *want* als onderschikkend voegwoord vergelijkbaar met *omdat*, *doordat*, *doordien*, *dewijl*, *naardien*, *daar en zodat*: Een duidelijk voorbeeld is: *Want wi van doochden scriven willen, soo ist wel recht dat wi an die duecht beghinnen*. In dit citaat heeft *want* de functie van onderschikkend redengevend voegwoord, vergelijkbaar met 'omdat'. Ook kent het Middelnederlands de betekenisopvatting 'wanneer' en 'indien' van *want*: *Als sise (een list) bruken (nodig hebben) mit ghevoech [op gepaste wijze], want hem een zake ter herte gaet, so weten sij altoos goeden raet*.

---

32 (A7).

Als bijwoord met de betekenisopvatting 'daarom' fungeert *want* volgens het MNW in: *Want spreect: ict zeere begheere* en in *Want sy seit hem al besonder*. Bij dit laatste citaat staat de opmerking: 'men kan het woord hier ook weergeven door 'en toen'.'

In 1989 verscheen deel 24 van het WNT onder redactie van De Clerck en Moerdijk met daarin het lemma *want*. Het WNT maakt een duidelijk onderscheid tussen het nevenschikkend en onderschikkend gebruik van dit voegwoord. De functies bijwoord en voorzetsel die nog wel voorkomen in het MNW, ontbreken in het WNT. De bijwoordelijke functie wordt overigens wel enigszins gezien bij het gebruik van *want* ter inleiding van een nieuwe hoofdzin, waarbij de nevenschikkende functie wat naar de achtergrond verschuift. De betekenis neigt dan naar 'immers': *Elk voertuig, dat men vertrekken zag, met kostbare goederen..., deed de borst der Vaderlanders rijzen; hunne taal werd vrijmoediger, hun blik zelfs dreigend. Want het Nederlandsche volk was tot het uiterste getergd*.

Als nevenschikkend voegwoord fungeert *want* als de tweede zin uit de nevenschikking de reden of oorzaak noemt van wat door de eerste zin wordt aangeduid. Het WNT geeft hierbij een citaat van Hooft: *Als toen is eerst de wetkeur, uit den velde, in den Raadt gebraght, want tot dien dagh toe...werden...zaaken door de gunste der gilden afghedaan*. We zien hier na *want* de woordvolgorde van een hoofdzin; de inversie wordt veroorzaakt door de tijdsbepaling *tot dien dagh toe*. Ook het WNT geeft geen citaten waarin *want* twee bijzinnen nevenschikkend verbindt.

Het onderschikkend voegwoord *want* met redengevende functie, vergelijkbaar met *omdat* en *aangezien* wordt getypeerd als 'verouderd'. Het WNT geeft vindplaatsen van het onderschikkend voegwoord in vrij gebruik: *Ende Godt die Here sprac tot der slange. Want ghi dit (t.w. verleiding van Eva) gedaen hebt, suldi sijn vervloect* (1526), en: *1625, den 23 April vertrokken de Schepen...over het Eylandt Mauritius...om te verwinteren, want het te laat in 't Jaar was* (1672). Aan het begin van een bijzin kan het onderschikkend voegwoord *want*, in de betekenis 'omdat', ook worden voorafgegaan door de nevenschikkende voegwoorden *maar* of *ende*. De erop volgende hoofdzin wordt dan meestal ingeleid door *zoo*: *Ende al is der weduwen staet in verdiensten den maechdelijcken state aldernaest, wat swaerder cruys meyndy datse in haer hertte draecht, om dat sy in u (haerder suster) daghelijcks aensiet, dwelck sy in haer selven verloren heeft? Ende want sy haer dies te qualijcker onthouden can vandes vleesche...so weet sy wel dat haren loon te minder zijn sal* (1551). Gebruikt ter inleiding van een bijzin ná de hoofdzin betekent *en(de) want* ook '(al)

omdat': (...): *maer hy is hier door seer benaut ende bedroeft gheworden: ende want des Koninghs bevel hem seer swaer viel* (1665). *Want* treedt ook op in versterkende verbindingen, voorafgegaan door een bijwoord of andere woorden met causale betekenis: *Daerom want aen Peys en Liefde den prijs Der weluaert hangt...Laet ons die volghen* (1561). In de betekenis 'indien', 'in het geval dat', wordt *want* als onderschikkend voorwaardelijk voegwoord soms voorafgegaan door *en(de)* of *maar*: *Eygen baet verdrijft alle rechten..., En want eygen baet niet en waer, soe was dat Euangelium niemandt te swaer* (1591). Deze en andere citaten ingeleid door *want* hebben alle de woordvolgorde van de bijzin. In een zelfstandige toepassing met de betekenis 'reden', 'oorzaak' is *want* aangetroffen in één enkel geval bij Huygens: (...) *het heeft een wijze want* (...) (1649).

COMMENTAAR

Het MNW noemt de nevenschikkende functie van het redengevend voegwoord *want* niet. In citaten waarin de zin na *want* de structuur heeft van een hoofdzin, waarbij de suggestie wordt gewekt dat we met een nevenschikkend voegwoord van doen hebben, geeft het aan dit voegwoord de *verzwakte* betekenis *immers, namelijk, toch*. In deze betekenisopvatting fungeert *want* eerder als voegwoordelijk bijwoord. De grens tussen voegwoordelijke en bijwoordelijke functie en tussen onderschikkend en nevenschikkend gebruik van *want* blijkt in het Middelnederlands niet steeds scherp te trekken.

Hoewel het MNW wel aangeeft dat in het Middelnederlands de *want*-zin zowel de constructie kan hebben van een hoofdzin als van een bijzin, staat het volgende citaat bij *want* als onderschikkend voegwoord met de betekenis 'omdat': *Nu hebdi jegen mi mesdaen, want de sprake hebdi hem benomen*. Mijns inziens zien we hier echter een nevenschikkend verband tussen twee hoofdzinnen. In beide zinnen is inversie van subject en persoonsvorm, veroorzaakt door de bijwoordelijke bepaling *nu* en door het vooropgeplaatste object *de sprake*. Het grote aantal citaten met *want* als onderschikkend voegwoord maakt het aannemelijk dat deze functie in het Middelnederlands volop in gebruik was.

In het MNW zijn de citaten waarin *want* fungeert als een bijwoord, vergelijkbaar met 'daarom', niet overtuigend. De onzekerheid omtrent de juiste interpretatie blijkt uit de opmerkingen bij de gegeven voorbeelden, waarbij verwezen wordt naar *want* als onderschikkend voegwoord met de betekenis *zoodat*, ontwikkeld uit de bijwoordelijke

opvatting van *want*, nl. 'daarom'. *Want* als bijwoordelijke bepaling kan ook gelezen worden in de betekenisopvatting *en zo, en toen, en nu, en dan, ja zelfs*. De opmerking bij het citaat *Want sy seit hem al besonder dat want* hier vergelijkbaar zou kunnen zijn met 'en toen' laat zien, hoe weinig overtuigend deze interpretatie is. De woordvolgorde geeft in ieder geval geen uitsluitel; er is geen inversie van subject en persoonsvorm, ook al opent *want* als zinsdeel deze hoofdzin.

De bijwoordelijke functie die het MNW, zij het uiterst vaag, aan *want* toekent, is in het WNT verdwenen. In het citaat waarin de betekenis van *want* neigt naar 'immers' -*Elk voertuig, dat men vertrekken zag, met kostbare goederen..., deed de borst der Vaderlanders rijzen; hunne taal werd vrijmoediger, hun blik zelfs dreigend. Want het Nederlandsche volk was tot het uiterste getergd-*, zou gedacht kunnen worden aan een voegwoordelijk bijwoord. Omdat een komma ontbreekt is een interpretatie van *want* als nevenschikkend voegwoord eveneens mogelijk. Hoezeer de woordvolgorde in hoofd- en bijzin ook leidt naar een interpretatie van de functie van *want*, toch moeten we er steeds op bedacht zijn dat in het zeventiende-eeuws de plaatsing van subject en persoonsvorm afwijkend van hedendaags Nederlands kan zijn. Koelmans heeft gewezen op het voorkomen van inversie na het nevenschikkend voegwoord *want*. *Het laet hem vry slecht aensien, want is die galant maer 34 jaeren oudt* (Koelmans 1975:127). Ik meen dat *want* hier fungeert als voegwoordelijk bijwoord met als betekenisinterpretatie 'toch'; dat verklaart de inversie van subject (*die galant*) en persoonsvorm (*is*). Niet alleen de interpretatie van de functie van *want*, ook die van de betekenis is niet steeds eenvoudig. Evenals in het MNW zien we in het WNT *want* in de functie van onderschikkend voorwaardelijk voegwoord vergelijkbaar met 'wanneer' en 'indien'.

Soms wordt deze betekenisinterpretatie ondersteund door het voorkomen van het hervattend bijwoord *soo* in de hoofdzin die volgt op de voorwaardelijke bijzin zoals in het citaat: *Eygen baet verdrijft alle rechten..., En want eygen baet niet en waer, soe was dat Euangelium niemant te swaer*. Toch blijft het ook dan moeilijk om de juiste betekenisinterpretatie te geven. Zo geeft Burridge een citaat uit haar onderzoekscorpus waarin zij *want* interpreteert in de betekenis 'omdat': *ende want du coene dus coene* [dapper] *best* [bent] *ende dus niet ne bughes* [niet buigt] *soe heetti coenste* (Burridge 1993:54). Voor deze interpretatie volstaat een enkel citaat niet. Los van de context kan *want* hier immers evenzeer fungeren als voorwaardelijk voegwoord vergelijkbaar met 'indien'. Zo relevant als

de context is voor de betekenisinterpretatie, zo belangrijk is de woordvolgorde voor de vaststelling van de grammaticale status van dit zinslement. Dit laatste wordt onderschreven door Burridge, die in haar onderzoekscorpus bestaande uit Hollandse en Brabantse teksten uit de periode 1300 - 1650 niet alleen de grammaticale status van *dan* maar ook die van *want* trachtte vast te stellen. In haar corpus komen *want*-zinnen voor met de woordvolgorde van een hoofdzin met de persoonsvorm op de tweede zinsplaats, waarbij *want* fungeert als redengevend nevenschikkend voegwoord. Daarnaast heeft een aantal zinnen de woordvolgorde van een bijzin met de persoonsvorm achter in de zin, waarin *want* fungeert als redengevend onderschikkend voegwoord, vergelijkbaar met 'omdat' (Burridge 1993:53-55).³³

Voor mijn onderzoek is vooral de conclusie van Burridge van belang dat de *want*-bijzinnen in haar corpus na 1500 verdwenen zijn in het Hollands dialect en na 1600 ook uit het Brabants. Vanaf die tijd, zo meent zij, fungeert *want* alleen nog als nevenschikkend voegwoord (Burridge 1993: 60). Die conclusie is uiteraard gebaseerd op de teksten die zij onderzocht heeft. Dit zijn echter vooral literaire en ambtelijke teksten. Uit niets blijkt bovendien dat Burridge gebruik gemaakt heeft van het WNT, zodat haar conclusie wat betreft de uiterste verschijningsdatum van *want* als onderschikkend voegwoord genuanceerder had kunnen klinken. Het WNT geeft immers meerdere citaten uit de jaren na 1500 in Hollandse teksten waarin *want* onderschikkend fungeert. Ook Van Helten geeft in *Vondel's taal* verscheidene voorbeelden van zinnen waarin *want* gevolgd wordt door zinnen met bijzinsvolgorde (Van Helten 1881:158). Weijnen geeft eveneens enkele vindplaatsen uit de zestiende en zeventiende eeuw waarin *want* onderschikkend voorkomt (Weijnen z.j.:107).

Het mag duidelijk zijn dat het redengevend voegwoord *want* dat we in modern Nederlands alleen in nevenschikkende functie kennen, in het zeventiende-eeuws nog onderschikkend kon fungeren en bovendien verschillende betekenissen kende. Deze vaststelling geldt voor zover het literaire en ambtelijke teksten betreft. Deze stonden tot nu

---

33 Burridge wil bovendien aantonen dat pragmatische factoren de keuze bepalen tussen *want* als onderschikkend of als nevenschikkend voegwoord. Zij meent dat in haar teksten de *want*-zin met de persoonsvorm op de tweede plaats alleen nieuwe informatie bevat en slechts een zwak causaal verband heeft met de voorafgaande zin. De *want*-zin met de persoonsvorm achter in de zin bevat geen nieuwe informatie en de reden-gevolg betrekking met het materiaal in de hoofdzin is zeer sterk. Dit pragmatische onderscheid, dat in het Middelnederlands kon worden weergegeven door *want*, wordt in modern Nederlands formeel uitgedrukt door twee verschillende voegwoorden – *want*, het nevenschikkend voegwoord en *omdat*, het onderschikkend voegwoord (Burridge 1993:57-60). Kritiek op deze aanpak levert Weerman (1994:439-444).

toe aan de basis van de bevindingen van lexicologen en grammatici over betekenis en functie van het zinslement *want*. Evenals bij *dan* is de vraag interessant op welke manier *want* voorkomt in het niet-literaire taalgebruik van het brieven corpus.

WANT IN HET BRIEVENCORPUS

Komt *want* als redengevend onderschikkend voegwoord, vergelijkbaar met 'omdat', ook nog voor in Hollandse teksten ná 1650? Burridge concludeert: 'By early 16th century Hollandish,..., *want* has the sole status of a grammatical coordinator with V/2 [persoonsvorm op de tweede zinsplaats]order' (Burridge 1993,61). Als we de Brabantse teksten, Vondel, hoewel discutabel, inbegrepen, buiten beschouwing laten, dan vinden we in het WNT in ieder geval één citaat van Hooft uit 1642 en één van Baldaeus³⁴ uit 1672. In het brieven corpus, Hollandse teksten van ná 1650, vinden we 13 zinnen waarin *want* gevolgd wordt door een zin met bijzinsvolgorde.³⁵ Zo staat in een brief uit 1664:

- (22) voorts mij alderlieste laet ick ul weten als dat hier de spraeck gaet van de engelse oorlogh en dat je nae genee [Guinee] sout wesen, twelck heel bedroeft sou wesen wan[t] daer wel veel te doen soude wesen³⁶

De bijzinsvolgorde in de *want*-zin maakt duidelijk dat *want* in deze zin onderschikkend fungeert. In diezelfde brief lezen we:

- (23) ije kan wel dencken dat ick het hem niet en kon weergeven, want ick geen overschodt van gelt en heb want bestemoer mij sober van gelt hou

Beide *want*-zinnen hebben bijzinsvolgorde; *want* leidt eerst een 1e-graads bijzin in, gevolgd door een 2e-graads bijzin, eveneens ingeleid door het onderschikkende *want*. Opvallend is het gebruik van *want* in een brief uit 1672:

- (24) waent het vaelt my so swaer te dragen yen desen tyet, waent yck niet en [één] mense en heb[b]en die my en troestych woert gef³⁷

---

³⁴ Ph. Baldaeus, *Beschrijving der Oost-Indische Kusten* [enz.], Amsterdam 1672 (WNT).

³⁵ In de brieven: (1a-4x), (A8-2x), (18a), (23a-2x), (A7-2x), (A13) en (A18)

³⁶ (1a).

We zien hier beide functies van *want* in één zin; het eerste *want* leidt een zin in met de woordvolgorde van een hoofdzin; het tweede *want* fungeert als onderschikkend voegwoord ter inleiding van een bijzin. Het komt zelfs voor dat we in één zin zowel het onderschikkend voegwoord *omdat* als het onderschikkend voegwoord *want* aantreffen:

- (25) maer ick verwacht een brief toecomende jaer omdat daer nu geen geleegenheyt was om te schryven want ick alte veel voor u gedaen hebbe dat ghy myn nu vergeete sou³⁸

De zinnen *omdat...schryven* en *want...sou* zijn nevensgeschikt: [en] omdat.

Afwijkend van alle andere *want*-bijzinnen is de woordvolgorde in een zin uit de brief die Albertjen Olefs op 8 december 1672 aan haar geliefde Jan Pietersoon Brunvis schrijft:

- (26) dat ghij mij uit tessel tus [zo]schref, als of ick een licht vroumens was daer ick soo vri van ben als het ijongste dat ter noch gebooren werde sal, want ick heb geen manspersoon ter weerelt anders bekent [beslapen] heb als u min uitverkooren³⁹

Deze gecompliceerde constructie opent met de zin *dat ghij mij uit tessel tus schreef*. Dit is een hoofdzin, in die zin dat hij fungeert als een zelfstandige zin. Zo'n zgn. uitroepende *dat*-zin, ter uitdrukking van een emotie, heeft echter de vorm van een afhankelijke zin (ANS 1997:1434). Deze hoofdzin wordt gevolgd door een drietal bijzinnen en lijkt te kunnen worden afgesloten met een punt na *sal*. Met *want* lijkt een nieuwe hoofdzin te beginnen die nevensgeschikt is aan het voorafgaande geheel *dat...sal*. We zien immers het subject *ick* op de eerste zinsplaats, gevolgd door de persoonsvorm *heb* op de tweede zinsplaats. De andere zinsdelen staan in de zogenaamde 'tang' door het werkwoord *bekent* achter in de zin. Opvallend niettemin is, dat de persoonsvorm *heb* wordt herhaald op de laatste zinsplaats, het kenmerk van een bijzin. Fungeert *want* dan toch onderschikkend? Een eenduidig antwoord is niet te geven. Op competence-niveau is wellicht historische verwarring

---

³⁷ (A7).

³⁸ (A13).

³⁹ (A18).

van nevenschikkend en onderschikkend; op performance-niveau kan herhaling van de persoonsvorm *heb* verlichting betekenen van de tangconstructie.

BESLUIT

Van de nevenschikkende functie van het voegwoord *dan* met de betekenis 'maar' wordt in mijn corpus veelvuldig gebruik gemaakt. Een enkele keer blijkt de betekenis van *dan* niet vergelijkbaar met 'maar', dat een tegenstellend verband uitdrukt, maar met 'want', dat een redengevend verband uitdrukt, zoals in zin (20); we zagen dit eerder in het MNW-citaat: *Gijne zijt so niet tonder, dan gij hebbet noch seventich dusement man*. In het briefencorpus heb ik verder geen zinnen gevonden waarin *dan* met 'want' vergelijkbaar is.

Het MNW noemt de nevenschikkende functie van *dan* als tegenstellend voegwoord niet. Burridge meent dat het MNW deze functie niet kón opnemen. Haar onderzoek heeft immers uitgewezen dat de nevenschikkende functie van het voegwoord *dan* eerst optreedt vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw. Toch is het mijns inziens mogelijk in enkele in het MNW gegeven citaten *dan* als nevenschikkend voegwoord te interpreteren, zoals bijvoorbeeld in de eerder genoemde zin: *Hine gaf u weder gout no scat, dan hem berouden dine sonden*. Duidelijker nog is de nevenschikkende functie van *dan* in het MNW-citaat: *Of hyt doen wil dan nyet*. Diezelfde functie van *dan* zie ik in het WNT-citaat: *Het geschil of al het groen van dezelfde hoogte zijn zoude dan of men de randen wat ligter zoude maaken*. Ook in modern Nederlands zien we *dan* nog als nevenschikkend voegwoord in deze zgn. exclusieve disjuncties, zoals in *ja dan nee* (= 'ja of nee') en in de versteende uitdrukking *al dan niet* (= 'al of niet, wel of niet'). Voorbeeld: Je moet nu eindelijk eens beslissen of je al dan niet meedoet (ANS 1997:1492). Het WNT vermeldt de nevenschikkende functie van *dan* niet op zichzelf. Van Helten, die de taal van Vondel heeft onderzocht, geeft geen voorbeelden bij deze auteur van nevenschikkend gebruik van het voegwoord *dan*. Weijnen geeft alleen citaten met het nevenschikkend voegwoord uit de eerste helft van de zeventiende eeuw. Burridge komt tot de conclusie dat in de teksten die tot haar onderzoekscorpus behoren het nevenschikkend voegwoord *dan* voorkomt tot 1650. Dit hangt wellicht samen met de soort teksten waarover zij kon beschikken. Onderzoek van het briefencorpus heeft aangetoond dat deze functie ook nog ná 1650 in gebruik was.

Van de onderschikkende functie van het redengevend voegwoord *want*, vergelijkbaar met 'omdat' werd, zoals het brievenkorpus laat zien, ook in de tweede helft van de zeventiende eeuw nog levendig gebruik gemaakt. Dit strookt in ieder geval niet met de bevindingen van Burridge waarin deze functie niet meer voorkomt na 1500 in Hollandse teksten en na 1600 in Brabantse teksten. In het MNW blijkt de onderschikkende functie van dit voegwoord de meest gangbare te zijn. Ook in de taal van Vondel vindt Van Helten meerdere voorbeelden. Weijnen en het WNT geven eveneens voorbeelden van het onderschikkende *want*. In het brievenkorpus zien we in één zin (24) nevenschikking van twee bijzinnen met het voegwoord *want*. Voorbeelden hiervan zijn in de vakliteratuur niet aangetroffen. Van de betekenis 'indien', 'in het geval dat' die het WNT heeft opgenomen van (*ende*) *want* als voorwaardelijk voegwoord, zijn in het brievenkorpus geen voorbeelden te vinden.

Samenvattend kunnen we stellen dat het WNT een aanvulling behoeft van het voegwoord *dan* met een nevenschikkende functie, vergelijkbaar met 'maar'. Het maakt duidelijk dat ook een voltooid WNT vanzelfsprekend nooit 'af' is. De conclusie van Burridge kan worden gecorrigeerd: *dan* als nevenschikkend voegwoord, vergelijkbaar met 'maar' komt ook al voor in de eerste helft van de zestiende eeuw. Bovendien komen *dan* als nevenschikkend voegwoord en *want* als onderschikkend voegwoord in Hollandse teksten voor tot in de tweede helft van de zeventiende eeuw. Nieuw bronnenmateriaal betekent aanvulling op en correctie van bestaande kennis van de zeventiende-eeuwse taal.

BIBLIOGRAFIE

- ANS. Haeseryn, W. e.a. (1997). *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Groningen / Deurne.
- Burridge, K. (1993). *Syntactic change in Germanic. Aspects of language change in Germanic. With particular reference to Middle Dutch*. Amsterdam/Philadelphia.
- Damsteegt, B.C. (1973). Verkenning van 17de-eeuws Nederlands. *Album Willem Pée, de jubilaris aangeboden bij zijn zeventigste verjaardag*. Tongeren. 71-78.
- Damsteegt, B.C. (1981). *Van Spiegel tot Leeuwenhoek. Syntaktische en stilistische verschijnselen in 17e-eeuwse teksten*. Leiden.
- Frijhoff, Willem & Marijke Spies (1999). *1650. Bevochten eendracht*. Den Haag.
- Helten, W.L. van (1881). *Vondel's taal, een proeve van onderzoek naar de grammatica van het Nederlandsch der Zeventiende eeuw*. Rotterdam.
- Horst, J.M. van der (1986). *Historische grammatica en taaltekens. Studies over de plaats van de persoonsvorm, samentrekking en de onpersoonlijke constructie in de geschiedenis van het Nederlands*. Alblasterdam.
- Geschiedenis van de Nederlandse taal* (1997). M.C. van den Toorn, W.J.J. Pijnenburg, J.A. van Leuvensteijn & J.M. van der Horst (red.). Amsterdam. 427.
- Koelmans, L. (1975). *Zeventiende-eeuws en modern Nederlands: overeenstemming en verschil in de syntaxis*. NTG 68, 125-131.
- Koelmans, L. (1997). *Zeemans Lexicon. Woord en woordbetekenis bij Michiel de Ruyter. Zutphen*.
- Koelmans, L. (2001). *Het Nederlands van Michiel de Ruyter. Morfologie, woordvorming, syntaxis*. Koninklijke van Gorcum.
- Megen, Netty J.M. van (2001). 'kost ghij selver leesen, ick meen ick soude u wel meer schrijven'. Conditionele bijzinnen in niet-literaire zeventiende-eeuwse brieven. *TNTL* 117, 277-293.
- MNW*. Verwijs, E. & J. Verdam (1885-1952). *Middelnederlandsch Woordenboek*, 11 delen. 's-Gravenhage.

Overdiep, G.S. (1931-1935). *Zeventiende-eeuwse syntaxis*. Groningen-Den Haag-Batavia.

Tricht, H.W. van (1976). *De briefwisseling van Pieter Corneliszoon Hooft*. 3 dln. Culemborg 1976-1979.

Wal, Marijke van der & Cor van Bree (1992). *Geschiedenis van het Nederlands*. Utrecht.

Weerman, F. (1994). Boekbespreking: K.Burridge, *Syntactic Change in Germanic*. 1993. *NTG* 87, 439-444.

Weijnen, A.A. (z.j.) *Zeventiende-eeuwse Taal*. Zutphen.

WNT. Vries, M. de e.a. (1882-1999). *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. 's-Gravenhage.